Уклінно просимо заповнити Опитування про фемінативи

[*Міл, Джон Стюарт*. Про свободу: Есе / Пер. з англ. — К: Основи, 2001. — С. 25-65.]

Попередня Головна Наступна

Розділ II

ПРО СВОБОДУ ДУМКИ ТА ДИСКУСІЇ

Можна сподіватися, що минули вже ті часи, коли "свобода преси," як один із запобіжних засобів проти розбещеного чи тиранічного уряду, ще потребувала захисту. Можна подумати, що тепер немає потреби в аргументах проти того, щоб дозволяти законодавцям чи виконавцям, інтереси яких не ототожнюються з інтересами людей, диктувати людям належні думки та визначати, які доктрини чи які аргументи їм дозволено чути. До того ж цей аспект питання так часто висували до мене інші автори, що немає потреби особливо наголошувати на ньому ще й тут. Хоча англійське законодавство з питань преси й донині залишилося таким само рабським, як було за часів Тюдорів, нині немає особливої небезпеки, що його сьогодні буде вжито для припинення політичної дискусії, хіба що під час якоїсь тимчасової паніки, коли страх повстання позбавить правителів і суддів рівноваги [1].

[1] Тільки-но були написані ці слова, коли, ніби для того, щоб найвиразніше заперечити їх, відбувся урядовий процес над пресою 1858 року. Ця недоречна перешкода свободі публічної преси, однак, не підштовхнула мене до того, щоб змінити хоч слово в цьому тексті. Це також не послабило мого переконання в тому, що за винятком моментів паніки, ера страждань і кар за участь у політичних дискусіях в нашій країні минула. Адже, по-перше, переслідування тривали недовго, і, по-друге, вони зовсім не являли собою, власне кажучи, політичних переслідувань. Було висунуте звинувачення не в критиці постанов, дій або осіб правлячої верхівки, а в розповсюдженні того, що було сприйняте як неморальна доктрина правомірності тирановбивства.

Якщо аргументи цієї глави мають хоча б якусь силу, то найповніша свобода тверджень та дискусії повинна існувати на рівні етичного переконання і стосуватися будь-якої доктрини, незалежно від того, наскільки неморальною вона може здаватися. Отже, було б недоречно розбиратися тут, чи заслуговує такої характеристики саме доктрина тирановбивства. Я обмежуся лише зауваженням, що цей предмет в усі часи був одним із відкритих моральних питань; і що дія окремого громадянина, спрямована на знищення злочинця, котрий, піднявшись над законом, зробив себе недосяжним для правомірного покарання або контролю, вважалася цілими націями та деякими найкращими й наймудрішими людьми не злочином, а вчинком високої доброчесності; і що такому вчинку, незалежно від того, правильний він чи ні, притаманна природа не вбивства, а громадянської війни. Оскільки це так, то я переконаний, що хоча підбурювання до такої дії в певних випадках і може бути справедливою підставою для покарання, але тільки в тому випадку, коли після цього відбулася відповідна відкрита дія і встановлено принаймні ймовірний зв'язок між цією дією і підбурюванням. Навіть у цьому випадку не якийсь іноземний уряд, а лише саме той уряд, котрий зазнав нападу, може, вдаючись до самозахисту, законно покарати винуватців замаху на його існування.

І, узагальню-/26/ючи це все, можна сказати, що в конституційній країні можна не побоюватися того, що уряд, — чи то повністю відповідальний перед народом, чи ні, — стане часто намагатися контролювати висловлення думок, за винятком випадків, коли подібні дії спрямовуються на перетворення уряду на орган загальної нетерпимості суспільства. Отже, припустімо, що уряд цілком ототожнився з народом і ніколи не має й гадки про те, аби вживати примусову владу, окрім випадків, коли це відповідає думці, яку він вважає за голос народу. Але я заперечую і те, що за народом є право здійснювати такий примус, чи то власними силами, чи то через посередництво свого уряду. Ця влада є незаконною сама по собі. Найкращий уряд має на це не більше права, ніж найгірший. Такий примус приносить стільки ж чи навіть більше шкоди, коли до нього вдаються у відповідності з суспільною думкою, аніж коли це робиться всупереч їй. Якби все людство, за винятком однієї людини, дотримувалося єдиної думки, то людство було б не більш виправдане, позбавляючи одну людину голосу, ніж та одна людина, якби вона мала владу, була б виправдана, позбавляючи голосу людство. Якби думка була особистим майном, яке не має ніякої цінності ні для кого, окрім її власника, то перешкоди на шляху користування нею були б для когось просто особистою образою, і тоді існувала б певна різниця, чи образи зазнало небагато осіб, чи багато. Але особливість зла, заподіюваного позбавленням якоїсь думки права на голос, полягає в тому, що це дорівнює пограбуванню всього людського роду, як нащадків, так і сучасників — і навіть більшої шкоди від такого пограбування зазнають ті, хто не згодний з тією думкою, ніж ті, хто її дотримується. Якщо ця думка правильна, то їх позбавлено можливості відмовитися від своєї помилки на користь істини, якщо ж вона хибна, то вони втрачають дещо майже настільки ж цінне — чіткіше сприйняття й живіше враження від істини в момент її зіткнення з помилкою.

Необхідно окремо розглянути ці дві гіпотези, кожній з яких відповідає окрема гілка дискусії. Ми ніколи не можемо бути певними, чи думка, яку ми намагаємося придушити, є хибною; а коли б ми були в цьому впевнені, то придушення цієї думки все одно було б злом.

По-перше, думка, яку намагається придушити влада, може виявитися істинною. Ті, хто намагається її придушити, звичайно, заперечують її істинність, але вони самі не є несхибними. Вони не мають повноважень вирішувати це питання за все людство, позбавляючи всіх інших осіб можливості судження. Не допустити думки до слухання тільки через те, що хтось впевнений, що ті дум-/27/ки хибні, означає припустити, ніби *його* впевненість — це *абсолютна* впевненість. Будь-яке позбавлення голосу в дискусії є припущенням несхибності. Таку практику вже можна засудити, грунтуючись тільки на цьому загальному аргументі, котрий нічого не втрачає через свою загальність.

Здоровий глузд людства має одну прикру властивість: той факт, що людям властиво помилятися, дуже далекий від того, щоб справляти якийсь вплив на практичні судження людей, тоді як у теорії такий вплив завжди припускається. Хоча кожен знає, що йому властиво помилятися, але небагато хто вважає за необхідне якось запобігати цій власній схильності чи припускає, що будь-яка думка, відносно якої він дуже впевнений, може бути одним із прикладів помилок, схильність до яких він визнає за собою. Абсолютні правителі та інші люди, що звикли до безмежної поваги з боку інших, звичайно відчувають цю повну довіру до своєї думки майже в усіх питаннях. Люди, що перебувають у щасливішому становищі, тобто хто іноді чує заперечення власним думкам і не є абсолютно незвичними до того, щоб інші виправляли їхні помилки, так само безмежно покладаються тільки на ті з власних думок, які поділяє все їхнє оточення або ті особи, кого вони звикли поважати. Адже наскільки людині бракує довіри до свого власного окремого судження, настільки вона, звичайно, з беззастережною довірою покладається на несхибність "світу" загалом. А світ для кожного індивіда означає ту частину світу, з якою він вступає в контакт: його партію, його секту, його церкву, його соціальний клас. Якщо для когось світ являє собою щось настільки широке, як його країна чи покоління, то на загальному тлі його можна назвати майже лібералом та людиною широких поглядів. І його віра в цей колективний авторитет анітрохи не похитнеться від усвідомлення того, що інші покоління, країни, секти, церкви, класи й партії мали й навіть тепер мають абсолютно протилежну думку. Він перекладає на свій світ відповідальність правоти відносно інакодумних світів інших людей. І його зовсім не турбує, що лише випадок визначив, який з цих численних світів став предметом його довіри й що ті ж самі причини, що роблять його християнином у Лондоні, зробили б його буддистом або конфуціанцем у Пекіні. Однак само по собі очевидно, — настільки, що будь-яка кількість аргументів нічого не додасть до цієї очевидності, — що цілі покоління несхибні не більшою мірою, ніж індивіди: кожне з поколінь дотримувалося багатьох думок, які наступні покоління вважали не тільки хибними, але й абсурдними. Настільки ж оче-/28/видно, що багато з тих думок, які нині є загальновизнаними, будуть відкинуті майбутніми поколіннями, так само, як багато колись загальновизнаних думок відкинуто нашими сучасниками.

Заперечення, з котрим, імовірно, зіткнеться цей аргумент, може набути приблизно такої форми. Заборона пропагувати помилку не більшою мірою припускає несхибність, ніж будь-яка інша дія, котру на свій власний розсуд і відповідальність чинить громадянська влада. Право судження надається людям на те, щоб вони могли його використовувати. Невже через можливість хибного використання цього права потрібно сказати людям, щоб вони не вживали його взагалі? Забороняючи те, що вони вважають шкідливим, вони не претендують на власну непомильність, а просто виконують покладений на них обов'язок, який полягає в тому, щоб, попри свою схильність до помилок, добросовісно діяти згідно зі своїми переконаннями. Якби ми не повинні були діяти згідно зі своїми переконаннями через те, що ці переконання можуть бути хибними, ми мали б зовсім перестати дбати про свої інтереси й виконувати свої обов'язки. Заперечення, що стосується поведінки взагалі, може бути неприйнятним для поведінки в будь-якому окремому випадку. Обов'язок і урядів, і індивідів полягає в формуванні якомога правильніших думок. Вони повинні формувати їх ретельно і ніколи не нав'язувати їх іншим, якщо не цілком певні своєї правоти. Але коли вони впевнені (можуть сказати мої опоненти), то це вже буде не добросовісністю, а боягузтвом — ухилятися від дій, що відповідають їхній думці, й дозволяти доктринам, про які вони чесно думають, що ті небезпечні для блага людства чи то в цьому житті, чи в іншому, розповсюджуватися без жодних обмежень, лише через те, що інші люди, в не такі просвічені часи, переслідували думки, котрі нині вважаються правильними. Нумо лише дбати, — можемо почути ми, — аби не робити тієї самої помилки; але ж уряди й народи помилялися і стосовно інших речей, і ніхто не твердить, ніби ці речі не підходять для того, щоб бути предметом здійснення влади: вони встановлювали погані податки, вели несправедливі війни. То хіба повинні ми тепер зовсім не встановлювати податків і не відповідати війнами на будь-які провокації? Люди й уряди повинні робити найкраще, на що вони здатні. Не існує такої речі, як абсолютна певність, але існує впевненість, достатня для досягнення цілей людського життя. Ми можемо й повинні припускати, що наша думка є достатньо правильною, щоб керувати нашою поведінкою; і це припущення не буде надто самовпевненим і в тих випадках, коли ми забороня-/29/ємо лихим людям розбещувати суспільство пропагандою думок, до яких ми ставимося як до хибних і шкідливих.

Я відповім, що це припущення все-таки є надзвичайно самовпевненим. Існує величезна різниця між припущенням, що думка правильна, на тій підставі, що, попри всі можливості її оскаржити, її не спростовано, і припущенням, що вона правильна для того, щоб заборонити її спростування. Повна свобода заперечення й спростування нашої думки і є тією самою умовою, що виправдовує нас у припущенні її правильності для відповідних цілей; і ні на яких інших умовах істота з людськими ознаками не може мати жодних раціональних гарантій своєї правоти.

Коли ми розглядаємо чи історію думки, чи буденну людську поведінку, то виникає питання: завдяки чому і одне й інше є не гіршим, ніж воно є? Звичайно не завдяки успадкованій силі людського розуміння, адже, коли взяти будь-яке питання, що не є самоочевидним, то на одну особу, яка здатна на судження щодо нього, припадає дев'яносто дев'ять осіб, цілком на це не здатних. І здатність цієї однієї особи лише відносна, бо більшість видатних людей будь-якого з минулих поколінь дотримувалася багатьох думок, про які тепер відомо, що вони хибні; й вони робили або схвалювали незліченні речі, яких нині ніхто не виправдав би. Тоді чому ж загалом представники людства віддають перевагу раціональним думкам і раціональній поведінці? Якщо така перевага справді існує, — а вона повинна існувати, якщо тільки людські стосунки не перебувають і не перебували завжди у майже безпорадному стані, — то тільки завдяки певній властивості людського розуму, яка є витоком усього, що заслуговує на повагу в людині (в людині як інтелектуальній чи як моральній істоті), а саме завдяки тій обставині, що її помилки можуть бути виправлені. Людина здатна виправляти свої помилки завдяки дискусіям та досвіду. А не лише завдяки досвіду. Повинна відбутися дискусія, щоб показати, як можна цей досвід інтерпретувати. Хибні думки та практика помалу відступають перед фактами та аргументами. Але, щоб факти та аргументи справили хоч якийсь вплив на розум, вони повинні бути перед ним представлені. Дуже небагато фактів здатні розповісти свою історію без коментарів, які викривають їхні значення. Отже, вся сила й цінність людських суджень залежать від певної їхньої властивості, котра полягає в тому, що, будучи хибними, вони можуть бути виправлені, й на них можна покладатися лише тоді, коли засоби їх виправлення постійно знаходяться напохваті. Як виходить, що судження якоїсь особи можуть дійсно /30/ заслуговувати на довіру? Так виходить, бо розум ось цієї особи завжди залишався відкритим для критики власних думок і поведінки. Бо вона звикла слухати все, що про неї можуть сказати інші, аби скористатися якомога більшим із сказаного справедливо й пояснити собі, а при нагоді й іншим, помилковість сказаного неправильно. Бо вона відчувала, що єдиний спосіб для людської істоти якось наблизитися до знання предмета в цілому, — це слухати, що можуть сказати про нього носії найрізноманітніших думок і вивчати всі способи, якими можна подивитися на цей предмет із точки зору найрізноманітніших типів свідомості. Жоден мудрий індивід ніколи не здобував своєї мудрості якось інакше, і не в природі людського інтелекту набувати мудрості якимось іншим шляхом. Стійка звичка корегувати й доповнювати власну думку, зіштовхуючи її з іншими думками, дуже далека від того, щоб спричиняти сумніви й хитання при застосуванні цієї думки на практиці, і є єдиним надійним грунтом, що дозволяє впевнено на неї спиратися. Адже саме обізнаність стосовно всіх, хоча б очевидних заперечень проти своєї думки й утвердження власної позиції проти всіх опонентів — при тому, що він шукав протиріч і ускладнень, замість уникати їх, і не затулив жодного промінчика світла, що міг би впасти на предмет з будь-якого боку — надає індивідові право вважати своє судження кращим за судження будь-якої іншої особи чи будь-якого натовпу, які не пройшли через подібний процес.

Не такі це вже й високі вимоги — аби те, чим наймудріші представники людства, які мають найбільше право довіряти власним судженням, гарантують свою впевненість у цих судженнях, стало обов'язковою гарантією для тієї різнобарвної спільноти небагатьох мудрих і багатьох дурних індивідів, що називається суспільством. Найнетерпиміша з церков, Римська католицька церква, навіть при канонізації святих допускає і терпляче слухає "адвоката диявола". Виявляється, що й найсвятіші з людей не можуть отримати посмертної шани, доки не буде проголошено і зважено все, що може проти них сказати диявол. Якби навіть не дозволялося висловлювати сумніви відносно філософії Ньютона, то людство не могло б відчувати такої повної впевненості в її правильності, як воно відчуває нині. Вірування, на які ми здебільшого покладаємося, не спираються ні на що, окрім відкритого запрошення до всього світу довести їхню необгрунтованість. Якщо цього виклику ніхто не приймає або хтось приймає, але його спроба зазнає невдачі, це ще зовсім не надає нам цілковитої впевненості в чомусь, /31/ але ми вже можемо вважати, що зробили найкраще, на що тільки здатний людський розум: ми не знехтували нічим, що могло б дати істині змогу до нас дійти. Доки виклик залишається в силі, ми можемо сподіватися, що коли щось ближче до правди існує, то воно буде знайдене, як тільки людський розум буде спроможний його сприйняти. А до того часу ми можемо покластися на те наближення до істини, яке можливе в наш час. Таким є рівень впевненості, якого може досягнути схильна до помилок істота; таким є єдиний шлях, що веде до цього рівня.

Дивно, що люди припускають дійсність певних аргументів у вільній дискусії, але заперечують, щоб ці аргументи "доводити до крайнощів"; люди не розуміють, що, коли докази не підходять для крайніх випадків, то вони не підходять в жодному випадку. Дивно, що їм здається, ніби вони не припускають власної несхибності, коли вони визнають, що повинна існувати вільна дискусія з усіх питань, котрі можуть викликати сумніви, але водночас гадають, що існують якісь особливі принципи або доктрини, котрі забороняється піддавати випробуванню, бо вони беззаперечні, тобто у цих людей немає заперечень проти їх беззаперечності. Назвати якесь твердження беззаперечним, доки існує хтось, кому не дозволено оскаржувати цю беззаперечність, але він оскаржував би її, якби було дозволено, — це означає припустити, що й ми самі, й ті, хто з нами погоджується, можемо якось судити про беззаперечність, при чому судити, не слухаючи іншої сторони.

[1] Цитата з кн. Томаса Карлайла "Спогади про життя Скота". *(Прим. перекл.)*

В нашу епоху, — що її змальовують як епоху "позбавлену віри й залякану скептицизмом," [1] — коли люди відчувають впевненість не так у правильності своїх думок, як у незнанні того, що з ними робити, — щоб захиститися від нападів публіки, ствердження думок звичайно грунтують не так на їхній істинності, як на їхній значущості для суспільства. Припускається існування певних переконань, настільки корисних, якщо не сказати необхідних, для загального добробуту, що уряд так само зобов'язаний підтримувати ці переконання, як і захищати будь-які інші інтереси суспільства. У випадку, коли така необхідність виникає якраз у сфері обов'язків уряду, вважається, ніби існує щось менше, ніж несхибність, що може виправдати і навіть змусити уряди сприяти поширенню власної думки, котра підтверджується загальною думкою людства. Також нерідко чути намагання довести (а вважають так Ще частіше), що тільки нехороші люди можуть захотіти послаби-/32/ти ці благотворні переконання; й домінує думка, що немає нічого поганого в тому, щоб обмежити цих нехороших людей і заборонити те, що захочуть практикувати тільки такі нехороші люди. Носії такого способу мислення перетворюють виправдання обмежень дискусії на питання не про істинність доктрин, а про їхню корисність і втішаються цією можливістю втекти від відповідальності за претензії на роль несхибного судді думок. Але ті, хто себе так переконує, не відчувають, що таким чином припущення несхибності просто зміщується з одного питання на інше. Корисність думки сама по собі є предметом думки — вона настільки ж спірна, настільки ж відкрита для дискусії, і настільки ж вимагає дискусії, як і вихідна думка. Існує така ж сама потреба в несхибному судді думок для рішення, про шкідливість цієї думки, як і для рішення про її хибність, — коли тільки за думкою, що підлягає прокляттю, не залишається повної можливості захищатися. І зовсім не достатньо сказати, що єретику може бути дозволено відстоювати твердження про корисність чи шкідливість своєї думки, хоч і буде заборонено відстоювати її істинність. Істинність думки є частиною її корисності. Якщо ми хочемо знати, чи було б бажано, чи ні, щоб люди вірили в якесь твердження, то хіба можемо ми виключити з розгляду питання про те, чи воно істинне? Люди не можуть вважати (і це стосується не нехороших, а найкращих з них) справді корисним жодне переконання, яке не є істинним. І хіба ви можете зашкодити їм наполягати на цьому доказі, якщо їм висувають звинувачення в запереченні якоїсь доктрини, що їм про неї твердять, що вона корисна, а вони переконані в її хибності? Ті, хто дотримується загальновизнаних думок, ніколи не забувають скористатися всіма можливими перевагами такого аргументу; ви не побачите, щоб вони поводилися з питанням дієздатності так, ніби воно може бути повністю абстрагованим від питання істинності; навпаки — понад усе саме тому, що їхня доктрина є "правдою", і вважається, що її необхідно знати або вірити в неї. Чесна дискусія з питання корисності неможлива, доки лише одна із сторін може вжити такий життєво необхідний елемент. І щодо випадку, коли закон або громадські настрої не дозволяють оспорювати істинність якоїсь думки, то вони в цьому випадку так само нетерпимі й до заперечення її корисності. Найбільше, що вони дозволяють, це часткове обмеження її абсолютної необхідності або часткове послаблення провини за її заперечення. /33/

Для того, щоб краще проілюструвати зло, яке криється у відмові вислухати якусь думку на тій підставі, що ми своїм власним судженням її засудили, бажано було б прив'язати дискусію до якогось конкретного випадку, і я віддам перевагу найнезручнішим для мене випадкам — де докази проти свободи думки (з точки зору як правильності, так і корисності) вважаються найсильнішими. Нехай заперечуваною думкою буде віра в Бога й загробне життя або якесь інше загальноприйняте моральне вчення. Битва на такому грунті надасть величезну перевагу нечесному супротивнику, бо він може впевнено сказати (а багато з тих, хто не хоче бути нечесним, подумають): невже це і є ті доктрини, що Ви гадаєте, ніби вони недостатньо беззаперечні, щоб брати їх під захист закону? Невже віра в Бога є однією з тих думок, що коли ти відчуваєш упевненість в ній, то вважається, що ти припускаєш власну несхибність? Але дозвольте мені зауважити, що я називаю припущенням власної несхибності зовсім не почуття впевненості в доктрині (хоч би якою вона була). Я називаю так намагання вирішити це питання за інших, не дозволяючи цим іншим навіть вислухати, що може сказати протилежна сторона. Не меншою мірою я засуджую й відкидаю такі претензії й тоді, коли вони висуваються на підтримку найважливіших з моїх переконань. Хоч би яким безсумнівним було переконання якоїсь людини не лише в хибності, але й в шкідливих наслідках — і не тільки в шкідливих наслідках, але й (коли користуватися виразами, які я вважаю абсолютно неприпустимими) в неморальності й безбожності думки — однак, якщо при відстоюванні такого свого приватного судження (хай навіть підтриманого суспільним судженням співвітчизників чи сучасників) ця людина не дозволяє нікому висловлюватися на захист такої думки, то вона тим самим припускає власну несхибність. І від того, що думку називають неморальною чи безбожною, це припущення не стає не таким спірним чи небезпечним, — це якраз той випадок, коли воно виявляється найфатальнішим. Саме в таких випадках люди одного покоління роблять ті страшні помилки, що викликають подив і жах у їхніх нащадків. І саме в таких випадках ми знаходимо в історії незабутні випадки, коли рука закону використовувалася на те, щоб знищити найкращих людей і викоренити найблагородніші вчення. Щодо людей, то їх удавалося знищувати до прикрого успішно, однак деякі вчення вижили, аби (просто глузування якесь) бути залученими для захисту подібної поведінки відносно тих, хто не погоджується тепер з ними або з їхньою визнаною інтерпретацією. /34/

Навряд чи людству нагадують занадто часто, що жив колись такий чоловік на ім'я Сократ, і між ним та законною владою і громадською думкою його часу відбулося пам'ятне зіткнення. Народжений у час і в країні, що були багаті на великих особистостей, цей чоловік дійшов до нас у згадках тих, хто найкраще знав його час і його, як найдоброчеснішого чоловіка свого часу. А ми бачимо в ньому зразок і прототип усіх наступних вчителів доброчесності; ми бачимо в ньому джерело як величного натхнення Платона, так і розсудливого утилітаризму Арістотеля, "i maestri di color che sano," [1] котрі являють собою два витоки етичної і будь-якої іншої філософії. Цей визнаний вчитель усіх видатних мислителів, які жили після нього, — той, чия слава зростає і досі, коли минуло вже понад дві тисячі років, мало не переважуючи всі інші імена, які прославили його рідне місто, — був страчений своїми співвітчизниками за судовим звинуваченням у безбожності та неморальності. Безбожність полягала в запереченні існування визнаних Державою богів, — і справді, його обвинувач наполягав (див. "Апологію"), що він узагалі не вірив ні в яких богів. А неморальність полягала в тому, що він своїми доктринами та повчаннями "розбещував молодь." За цими звинуваченнями суд визнав його, — і є всі підстави думати, що визнав щиро, — винним і засудив на смерть, як злочинця. Засудив чоловіка, котрий, можливо, серед усіх своїх сучасників заслуговував на найкраще, що тільки могло йому дати людство.

[1] "Вчитель тих, кого я знаю" — таку характеристику дано Арістотелю в Дантовому "Пеклі". *(Прим. перекл.)*

Перейдімо тепер до єдиного іншого випадку судової несправедливості, згадка про який не призведе до послаблення кульмінаційного напруження: ця подія трапилася на Голгофі понад вісімнадцять сотень років тому. Чоловіка, — що залишив у пам'яті свідків його життя і його бесід, таке враження про власну моральну велич, що протягом вісімнадцяти сторіч після того його шанували, як втілення Всемогутнього в людині, — засуджено до ганебної смерті, і за що? За блюзнірство. Люди не просто не впізнали свого благодійника, вони прийняли його за щось цілком протилежне тому, що він собою являв, — за той зразок безбожності, яким тепер вважають самих тих людей, за те, як вони з ним повелися. Ті почуття, що нині забарвлюють ставлення людства до цих прикрих справ, особливо до другої з них, подають судження тих нещасних діячів украй несправедливими. Вони, з усього видно, не /35/ були нехорошими людьми — не гіршими, ніж звичайно бувають люди, скоріше навпаки, це були люди, повною (або трошки більше, ніж повною) мірою наділені релігійними, моральними та патріотичними почуттями, що були притаманні їхньому часові й народу: саме той тип людей, що в усі часи, включаючи наш, мають усі шанси прожити життя бездоганно й поважно. Первосвященик, що рвав на собі одяг, почувши слова, які за всіма уявленнями його країни були нестерпно гріховними, найімовірніше відчував такий же щирий жах та відразу, який взагалі відчувають і тепер поважні та побожні люди відносно сповідуваних ними релігійних і моральних норм. І більшість з тих, хто нині здригається від думки про поведінку того первосвященика, якби вони народилися євреями в ті часи, діяли б точнісінько так, як і він. Ортодоксальні християни, яких збаблює думка, ніби ті, хто забивав камінням перших мучеників, були, напевно, гіршими людьми, ніж вони самі, повинні згадати, що одним із тих переслідувачів був сам Святий Павло.

Додаймо іще один приклад, — найразючіший з усіх, якщо враження, що його справляє помилка, вимірювати мудрістю й чеснотами особи, котра цю помилку припускає. Якщо хтось із можновладців і мав колись підстави вважати себе за найкращого й найосвіченішого із своїх сучасників, то це був імператор Марк Аврелій [1]. Абсолютний монарх усього цивілізованого світу, він проніс через усе життя не лише найбездоганніше почуття справедливості, але й (на що можна було б найменше сподіватися при його стоїчному вихованні) найчуліше серце. До всіх тих нечисленних помилок, котрі йому приписуються, неважко ставитися з поблажливістю, а його твори — вершина етичної думки античних часів — якщо й відрізняються від найхарактерніших моментів вчення Христа, то ледь відчутно. Цей чоловік, — який, у будь-якому розумінні цього слова, окрім догматичного, був кращим християнином, ніж майже кожний із суверенів, що правили опісля й удавали із себе християн, — переслідував християнство.

[1] Марк Аврелій Антонін (121 — 180), імператор, котрий правив саме коли почала занепадати велич Риму. На відміну від своїх попередників, він не був переконаний в тому, що Рим несе народам, якими править, мир та справедливість. Він виховувався в дусі філософії стоїцизму і шукав у ній втіхи, а також розуміння меж світської влади. *(Прим. перекл.)*

Перебуваючи на вершині всіх попередніх досягнень людства, наділений відкритим, вільним інтелектом і характером, який дозволив йому в мораль-/36/них працях втілити християнський ідеал, він усе-таки не спромігся побачити, що християнство було не злом, а благом для цього світу, — світу, обов'язок перед яким так глибоко коренився в його натурі. Він знав, що існуюче суспільство перебувало в плачевному стані. Але він бачив, чи йому здавалося, що він бачить, що таке, як воно було, воно трималося купи й убезпечувалося від подальшого псування завдяки вірі й пошані до прийнятих божеств. Як правитель людства, він вважав за свій обов'язок не дозволити суспільству розпастися на шматки. І він не бачив, яким чином, усунувши існуючі зв'язки, можна створити нові, що могли б знов зв'язати суспільство докупи. Нова релігія відкрито ставила за мету усунення цих зв'язків. Отже, якщо прийняття цієї релігії не було його обов'язком, то здавалося, що його обов'язок полягав якраз у її придушенні. І, оскільки теологія християнства не здавалася йому правильною чи такою, що має божественну природу, оскільки ця дивна історія про розіп'ятого Бога не здавалася йому правдоподібною, то і в цій системі, — яка, за задумом, суцільно базувалася на абсолютно невірогідних, на його погляд, засадах, — він не міг передбачити тієї відновлювальної сили, наявність якої фактично довело християнство, як тільки був послаблений тиск на нього. І от, найлагідніший і найприязніший з філософів та правителів, керуючись глибоким почуттям обов'язку, схвалив переслідування християнства. На мою думку, це — один з найтрагічніших фактів усієї історії. І гірко уявити собі, наскільки іншою річчю могло б бути світове християнство, якби християнську віру було прийнято за релігію імперії сприянням Марка Аврелія, а не Константина. [1]

[1] Константин I (280 — 337), римський імператор, котрий навернувся в християнство. *(Прим. перекл.)*

Але рівною мірою було б несправедливо відносно нього й суперечило б правді, якби ми казали, що Марку Аврелію, коли він карав людей за пропаганду християнства, бракувало будь-якого з виправдань, які можуть бути висунуті на захист покарання антихристиянського вчення. Жоден з християн не вірить твердіше в те, що атеїзм є хибним вченням і веде до розкладу суспільства, ніж вірив у те ж саме стосовно християнства Марк Аврелій. Він, котрий з усіх людей, що тоді жили на землі, міг би вважатися спроможним найкраще його оцінити. Якщо хтось із тих, хто виправдовує покарання за оприлюднення думок, не тішить себе думкою, що він мудріший і кращий за Марка Аврелія, — що /37/ він глибше обізнаний в мудрості свого часу, що він вище піднявся над нею своїм інтелектом, що він чесніший в пошуках правди, а, знайшовши її, відданіше себе їй присвячує, — хай він утримається від припущення своєї і натовпу спільної несхибності; від припущення, яке з таким плачевним результатом зробив цей великий представник роду Антонінів.

Усвідомлюючи, що неможливо відстоювати використання кар для обмеження нерелігійних думок за допомогою жодних аргументів, які не виправдовували б Марка Аврелія, вороги релігійної свободи, якщо на них натиснути, іноді погоджуються з цим висновком і кажуть, слідом за доктором Джонсоном, [1] що переслідувачі християнства сприяли праведній справі, — що переслідування були тими суворими випробуваннями, через які повинна пройти істина, та що вона завжди успішно крізь них проходить, і, врешті-решт, офіційні покарання виявляються безсилими проти істини, хоча іноді вони справляють цілющий ефект стосовно шкідливих помилок. Це досить помітна форма аргументації на користь релігійної нетерпимості, й вона заслуговує на певну увагу.

[1] Семюел Джонсон (1709 — 1784), літературний критик та лексикограф, прославився своїми стислими висловами й дотепними жартами, багато з яких були збережені для нащадків компаньйоном Джонсона Джеймсом Босуелом у його книзі "Життя Джонсона". *(Прим. перекл.)*

Теорію, згідно з якою переслідування істини підлягають виправданню, бо вони нібито не можуть зробити їй шкоди, не можна звинуватити в тому, що вона навмисно вороже ставиться до прийняття нових істин. Але ми не можемо і похвалити її за великодушність у ставленні до осіб, котрим людство повинне за ці істини подякувати. Відкрити світові щось, що глибоко його стосується і про що він раніше не мав і гадки, довести йому, що він помилявся стосовно якогось життєво важливого питання, світського чи духовного характеру, — це одна з найважливіших послуг, які тільки може зробити людська істота представникам свого виду, і в певних випадках, — от як дії ранніх християн чи реформаторів, — ті ж люди, що міркують так само, як доктор Джонсон, вважають їх найдорогоціннішими дарунками, які тільки можна було зробити людству. Те, що творцям цих пишних благ віддячено муками, що в нагороду за все це до них ставилися, як до найзапекліших злочинців, — це, згідно з теорією Джонсона, є нормальним, цілком виправданим порядком справ, а не прикрою помилкою і нещастям, яке людство повинне оплакувати, одягнувшись у лахміття і при-/38/трушуючи голову попелом. Згідно з цією доктриною, людина, яка пропонує нову істину, повинна пережити те, що перед судом локріанців [1] переживав той, хто висував новий закон, коли стояв із зашморгом на шиї, готовий до того, що його відразу повісять, якщо громадянське зібрання, вислухавши його аргументи, просто там і одразу не прийме його пропозиції. Про людей, котрі захищають такий спосіб ставлення до своїх благодійників, не подумаєш, що вони дуже цінують надане їм благо. І я гадаю, що такий погляд на предмет існує здебільшого в межах кола того типу осіб, котрі вважають, що, можливо, колись нові істини й були бажаними, але тепер у нас їх вже й так достатньо.

Але насправді цей афоризм, — щоправда, завжди перемагає переслідування, — є однією з тих приємних фальшивок, котрі люди повторюють одне за одним, доки не перетворять їх на банальності; але досвід завжди їх спростовує. Історія кишить прикладами придушених переслідуваннями істин. Якщо істину не придушували назавжди, то її могли на століття відкинути. Досить згадати лише про релігійні погляди: реформація вибухала разів двадцять щонайменше ще до Лютера, але її придушували. Арнольда Брешіанського [2] примусили замовкнути. Фра Дольчіно примусили замовкнути. Савонаролу примусили замовкнути. Альбігойців [3] примусили замовкнути. Вальденсів примусили замовкнути. Лолардів примусили замовкнути. Гуситів примусили замовкнути. Навіть коли почалася ера Лютера, там, де переслідувачі були досить наполегливими, вони досягали успіху. В Іспанії, Італії, Фландрії, в Австрійській імперії протестантизм викорінено, і, цілком імовірно, це могло б статися і в Англії, якби залишилася живою королева Марія або померла королева Єлизавета. Переслідування завжди виявлялися успішними, за винятком тих випадків, коли єретики являли собою занадто сильну спільноту, щоб їх можна було ефективно переслідувати.

[1] Локрі, місто в південній Італії, було засноване греками в VII ст. до н. с. Локріанці прийняли відомий крайньою суворістю акт, котрий вважається найдавнішим кодексом грецького законодавства. *(Прим. перекл.)*

[2] Арнольд Брешіанський (пом. 1155), Фра Дольчино Наварський (пом. 1307) та Савонарола (пом. 1498) прагнули до очищення вчення та політичної реформи церкви, за що їх катували до смерті, вішали й палили.

[3] Альбігойці з південної Франції дотримувалися єретичної доктрини, про зміст якої відомо мало через вбивчу лють, з якою їх винищувала Інквізиція в XIII ст. *(Прим. перекл.)*

Жодна наділена здоровим глуздом людина не буде сумніватися в тому, що і християнство в Римській Імперії /39/ цілком могло бути знищене. Воно поширилося і запанувало лише тому, що переслідування були нерегулярними, тривали недовго і були розділені довгими інтервалами майже вільної пропаганди. То лише зразок порожньої сентиментальності — думати, що істина має якусь успадковану силу (котрої позбавлено помилку) перемагати в'язницю та шибеницю. Люди не завзятіше відстоюють істину, ніж стають на захист помилки, і взагалі, досить потужне вживання правових чи навіть громадянських покарань спроможне припинити пропаганду як першої, так і другої. Єдина справжня перевага, котра є у істини, полягає в тому, що, коли думка є правильною, її можна знищити один, два, багато разів, але з перебігом століть всюди будуть знаходитися люди, що відкриватимуть її знов, аж доки один із таких випадків припаде на час, коли обставини сприятимуть тому, щоб вона уникла переслідувань і набула достатньої міцності, аби витримувати всі наступні намагання її придушити.

Ми почуємо, що нині не карають на смерть тих, хто висловлює нові думки: ми не такі, як наші батьки, котрі вбивали пророків, ми навіть побудували склепи для цих останніх. Це правда, що ми більше не караємо єретиків на смерть. І та міра покарання, яку припускає сучасна суспільна думка навіть проти найшкідливіших ідей, є недостатньою, щоб цілком їх викоренити. Але нумо не тішити себе ілюзією, ніби ми вже вільні навіть від ганьби судового переслідування. Кари за думки чи, принаймні, за їх висловлення, ще й досі передбачені законом. І їх застосування не є, навіть у наш час, настільки рідкісними, щоб вважати за неймовірне, що колись вони зможуть відновитися в повній силі. В 1857 році, під час літніх судових слухань в Корнуельському графстві, одного нещасного чоловіка, відомого бездоганною в усіх відношеннях поведінкою, було засуджено до двадцяти одного місяця ув'язнення за те, що він вимовляв і писав на воротах якісь образливі стосовно християнства слова. Протягом одного місяця того ж самого року, двом особам у місті Олдбейлі, в двох окремих випадках було відмовлено в місці присяжних, і одного з них глибоко ображено суддею та одним із членів журі за те, що вони чесно проголосили, що не дотримуються жодних теологічних вірувань; а третьому, іноземцю, на тій же підставі відмовили в судовому захисті від крадія. Ця відмова у встановленні справедливості стала можливою завдяки існуючій в судочинстві доктрині, згідно з якою жодній особі не дозволено свідчити в суді, якщо вона не сповідує віри в Бога (підходить будь-який бог) та в загробне життя, — що дорів-/40/нює проголошенню таких людей вигнанцями, позбавленими судового захисту; і можна не тільки безкарно їх грабувати й кривдити, коли поруч нема нікого, окрім них самих або осіб, що дотримуються подібних поглядів, але й безкарно грабувати й кривдити будь-кого, якщо доведення цього факту може базуватися лише на їхнім свідченні. Така практика грунтується на припущенні, ніби клятва особи, яка не вірить у загробне життя, нічого не варта — таке припущення свідчить, що ті, хто з ним погоджується, досить необізнані в історії (адже історичною істиною є те, що в усі часи значну частину невіруючих складали люди видатної прямоти та честі), і його не відстоюватиме ніхто з людей, хто має хоч найменше уявлення про те, як багато осіб, чесноти й досягнення яких здобули їм у світі найкращу репутацію, були добре відомі (принаймні серед свого найближчого оточення) як люди невіруючі. Крім того, це правило є самогубним і воно підточує власну основу. Під приводом того, що атеїсти повинні бути брехунами, приймаються свідчення всіх атеїстів, котрі хочуть брехати, і буває відмовлено лише тим із них, хто радше наважиться ганьбити себе публічним визнанням непопулярних переконань, ніж казатиме неправду. Таким чином, наскільки це стосується проголошуваної мети, це правило приречене на абсурдність, і його можна вважати лише символом ненависті, реліктом переслідувань — переслідувань, які, до того ж, відрізняються тим, що характеристики тих, хто під них підпадає, ясно свідчать, що вони не заслуговують на таке ставлення. Це правило і та теорія, що з нього випливає, навряд чи є для віруючих не такими образливими, як для невіруючих. Адже, якщо той, хто не вірить у загробне життя, обов'язково повинен брехати, то виходить, що тих, хто вірує, утримує від брехні (якщо їх взагалі щось утримує) лише страх перед пеклом. Ми не будемо ображати авторів і співавторів цього правила припущенням, що ця створена ними концепція християнських чеснот є відображенням їхньої власної совісті.

Це все, дійсно, лише рештки та пережитки переслідувань, і можна подумати, що вони свідчать не стільки про прагнення переслідувати когось, скільки є прикладом дуже звичної нам слабохарактерності англійських мислителів, котра дозволяє їм відчувати недоладне задоволення від ствердження поганого принципу, коли вони самі вже не є настільки поганими, аби справді бажати втілювати його на практиці. Але, на жаль, суспільна свідомість перебуває в такому стані, що не можна бути певним, чи припи-/41/нення найгірших форм судового переслідування, яке тривало протягом життя приблизно одного покоління, триватиме й далі. В наш час спокійна поверхня рутини брижиться намаганнями відновити старі пороки так само часто, як і спробами запровадити нові блага. Коли сьогодні чути, як люди вихваляються відродженням релігії, то це так само означає й відродження фанатизму, — принаймні для вузьких і нерозвинутих умів. І там, де у відчуттях людей лишилася міцна, стійка запарка нетерпимості, — яка в нашій країні в усі часи зберігалася серед середнього класу, — досить найменшої провокації, щоб люди розпочали переслідування тих, кого вони ніколи не переставали вважати гідними переслідувань [1]. Бо саме це — саме думки й відчуття, якими перейнялися люди, стосовно тих, хто не визнає вірувань, що їх вони вважають важливими, — робить нашу країну не тим місцем, де панує свобода думки. Хоч би скільки часу минуло після періоду офіційних покарань, а головна шкода, якої вони завдають, полягає в поглибленні соціальної стигми. І ця стигма дійсно справляє настільки значний практичний вплив, що в Англії сповідування думок, що їх не схвалює суспільна думка, зустрічається набагато рідше, ніж в багатьох інших країнах трапляється сповідування думок, які тягнуть за собою ризик судового покарання.

[1] Досить тривожним сигналом можна вважати той значний домішок азарту переслідувачів, яким була забарвлена загальна демонстрація найгірших сторін нашого національного характеру у випадку з повстанням сипаїв. Несамовитість окремих фанатиків чи шарлатанів, які зустрічаються серед проповідників, може і не заслуговує на згадку, але керівники Євангелістської партії проголосили за свій принцип управління індуїстами та магометанами, що за суспільні кошти не повинна підтримуватися жодна школа, де не викладають Біблію, з чого логічно випливає, що той, хто не є справжнім або удаваним християнином, ніяк не зможе знайти собі роботу в державній сфері. У репортажі про звернену до урядовців промову одного із заст. міністра (12 листопада 1857) читаємо: "Терпимість британського уряду до інших вірувань" (до вірувань сотень мільйонів британських підданців),"до цих упереджень, які вони називають релігією, призвела до гальмування піднесення імені Британії і до зупинки славного росту Християнства ... Терпимість була великим наріжним каменем релігійних свобод нашої країни, але не дозвольмо ганьбити саме це слово "терпимість". Він розуміє під цим словом повну свободу віросповідання *серед християн, що сповідують християнство на одних і тих самих засадах*. Це означає терпимість до всіх сект та деномінацій християн, *котрі вірують в Христа як єдиного посередника між Богом і людьми (belived in one mediation)"*. Я хотів би привернути увагу до того факту, що людина, котру визнали гідною такої високої посади в уряді країни з ліберальним правлінням, дотримується доктрини, згідно з якою терпимість зовсім не стосується всіх тих, хто не вірить у божественність Христа. І хто тепер, після такого вияву недоумства, ще плекатиме надію, що релігійні переслідування відійшли в минуле назавжди?

Відносно всіх осіб, /42/ окрім тих, чиє матеріальне становище робить їх незалежними від доброзичливості інших, суспільна думка виявляється таким само впливовим фактором, як і закон. Все одно, чи ув'язнювати людей, чи позбавляти їх можливостей заробити собі на хліб. Ті, чий хліб уже забезпечено і хто не потребує прихильності наділених владою людей, чи людських організацій, чи суспільства, — можуть не боятися відкрито проголошувати будь-які думки, хіба що вони ризикують, що про них будуть погано думати або говорити, а для того, щоб це витерпіти, не потрібно мати занадто міцний характер. Немає підстав до жодних закликів ad misericordiam відносно таких людей. Та хоча ми тепер і не приносимо стільки зла тим, хто думає інакше, ніж ми, скільки, зазвичай, приносили раніше, але, можливо, ми робимо їм таку ж саму шкоду своїм ставленням до них. Сократа засудили на смерть, але філософія Сократа здійнялася у височінь, наче сонце, і осяяла своїм світлом усі інтелектуальні небеса. Християн кидали до левів, але християнська церква проросла величним, розкішним деревом, що переросло і придушило своєю тінню старіші й не такі міцні паростки. Наша соціальна нетерпимість сама по собі нікого не вбиває, не викорінює жодних думок, але вона спонукає людей їх приховувати або утримуватися від будь-яких активних зусиль для їх розповсюдження. В таких обставинах, з кожним новим десятиліттям чи поколінням, єретичні думки не здобувають відчутної мірою і навіть не втрачають грунту; вони ніколи не народжують яскравих спалахів, а просто жевріють потроху і далі у вузьких колах мислячих та освічених осіб, серед яких вони виникають, щоб ніколи не освітити загальні стосунки людства чи істинним, чи хибним світлом. І таким чином зберігається цілком задовільний для декого стан речей, коли, не вдаючись до неприємного процесу стягнень та ув'язнень, вдається підтримувати всі панівні думки зовнішньо незмінними, і це зовсім не утримує інакодумців, що страждають порушеннями мислення, вправляння в мистецтві міркувань. Зручний план для того, щоб підтримувати мир в інтелектуальному світі, при тому, що все в ньому відбувається так само, як було завжди. Але за подібне інтелектуальне примирення доводиться платити, приносячи в жертву всю без залишку моральну відвагу людського розуму. При такому стані речей, — коли значна частина найактивніших і найдопитливіших розумних людей вважає за доцільне тримати при собі загальні принципи й підстави своїх переконань і, звертаючись до суспільства, намагається пристосувати, наскільки це можливо, власні висновки до засновків, з якими вони внут-/43/рішньо не погоджуються, — не можуть з'явитися відкриті, безстрашні характери, а також логічні, послідовні інтелекти, що колись були прикрасою мислячого світу. Єдиний тип людей, що їх можна сподіватися знайти за таких обставин — це конформісти посередності, пристосуванці істини, чиї аргументи стосовно будь-якого значущого предмета розраховані лише на слухачів і не відповідають тому, в чому вони самі переконані. Ті, хто хоче уникнути такої альтернативи, досягають цього, обмежуючи свої думки та інтереси речами, про які можна говорити, не зазіхаючи на порушення принципів, тобто незначними практичними питаннями, що вирішилися б і самі собою, якби тільки зміцнилися і розширилися розумові можливості людства, і що ніколи ефективно не вирішуватимуться, доки нам відмовлено в тому, що могло б зміцнити й розширити розумові можливості людей, — у вільному та сміливому міркуванні щодо найвищих предметів.

Ті, на чий погляд немає нічого поганого в такій стриманості єретиків, мали б зважити, в першу чергу, на те, що за таких умов ніколи не зможе відбутися жодна чесна і повна дискусія щодо єретичних поглядів; і що в існуючих умовах деякі з цих поглядів, котрі не витримали б цієї дискусії, можливо, і не можуть поширюватися, але й не зникають. Але від заборони, накладеної на будь-які дослідження, що не приводять до ортодоксальних результатів, найбільше вироджуються уми не у єретиків. Найбільшої шкоди зазнають ті, хто не є єретиками, ті, чий ментальний розвиток затиснений, а розум заляканий страхом єресі. Хто може підрахувати, яких втрат зазнає світ через те, що безліч багатонадійних інтелектів, сполучених з боязкими характерами, не наважуються занурится у будь-який сміливий, сильний, незалежний плин думок, бо він може привести їх до чогось такого, через що їх вважатимуть нерелігійними або неморальними? Серед них час від часу можна зустріти людину глибокого сумління й чутливого та витонченого розуму, яка витрачає життя на софістичні змагання з власним інтелектом, котрий вона не може примусити замовчати, й витрачає свої ресурси винахідливості на намагання примирити з ортодоксією голос власної совісті та розуму, і, можливо, їй так і не вдається до кінця це зробити. Не може бути великим мислителем той, хто не усвідомлює, що головним його обов'язком є сумлінна хода слідом за своїм інтелектом, хоч би до яких висновків він його приводив. Від помилок того, хто після відповідного вивчення предмета й підготовки мислить сам, істина здобуває більше, ніж від правильних думок тих, хто їх дотримується лише тому, що це не /44/ змушує їх думати. Не те, щоб свобода думки була необхідна лише або головним чином для формування великих мислителів. Навпаки, так само або навіть і більше вона необхідна для того, щоб надати змоги середній людській істоті досягти того розумового рівня, на який вона здатна. Окремі великі мислителі завжди існували й можуть виникати в майбутньому навіть у загальній атмосфері розумового рабства. Але інтелектуально активних людей в такій атмосфері ніколи не було й не буде. Там, де хтось із людей на якийсь час наближався до такого характеру, це досягалося завдяки тимчасовому послабленню страху перед єретичними міркуваннями. Там же, де існує мовчазна домовленість про те, що не можна обговорювати певні принципи, там, де обговорення найскладніших питань, які тільки можуть турбувати людство, вважається закритим, — ми не можемо сподіватися знайти той високий загальний рівень розумової активності, яким так відзначилися деякі періоди історії. Там, де в суперечках уникали предметів, достатньо широких і важливих, щоб розпалити ентузіазм, ніколи не вдавалося розворушити людський розум до самих основ і надати йому того поштовху, який підводить до рівня, в чомусь подібного до гідності мислячої істоти навіть людей найпосереднішого інтелекту. Прикладом останнього може бути становище Європи в часи, що настали безпосередньо по Реформації; інший приклад, хоча і обмежений континентом — і найбільш культурним його класом — це культурний рух Другої половини XVIII ст. третій приклад, найменш тривалий, ми бачимо в інтелектуальному збудженні Німеччини періоду Гете й Фіхте. Ці періоди дуже різнилися в окремих думках, розвинених, поки вони тривали, але були однакові в тому, що протягом усіх трьох було скинуте ярмо влади. В кожному з цих випадків було повалено старий розумовий деспотизм, а нового встановлено не було. Імпульс, отриманий Європою протягом цих трьох періодів, перетворив її на те, що вона зараз собою являє. Походження кожного окремого покращення, яке відтоді відбулося чи то в людській свідомості, чи в суспільних інституціях, можна вивести з одного з них. Іноді виникає відчуття, що ці імпульси вже майже вичерпалися, і ми не зможемо рухатися далі, доки не відстоїмо свободу свого розуму знов.

Перейдімо ж тепер до другої частини нашої дискусії, і, відкинувши припущення, що будь-яка загальноприйнята думка може бути хибною, уявімо, що вони всі правильні й проаналізуємо той спосіб, у який їх, імовірно, дотримуватимуться люди, коли їхня істинність не зможе вільно і відкрито дебатуватися. Хоч би як не-/45/охоче припускала особа, котра міцно дотримується певної думки, можливість того, що її думка може бути хибною, вона повинна керуватися міркуванням, що хоч би якою вірною вона була, але, якщо вона не стає предметом повної, частої і сміливої дискусії, її вважають не живою істиною, а мертвою догмою.

Існує певний клас осіб (нині, на щастя, не такий численний, як раніше), яким достатньо, коли хтось беззастережно погоджується з тим, що вони вважають за істину, хоча б він не мав жодного уявлення про те, на чому ця думка грунтується й не міг логічно захистити її навіть від найповерховіших заперечень. Такі особи, якщо вони вже отримали певні переконання, викладені їм авторитетами, природно вважають, що не буде ніякої користі, ба навіть певна шкода, якщо дозволити комусь ставити ці переконання під сумнів. Там, де домінує їхній вплив, стає майже неможливо відкидати загальноприйняті думки тактовно й розсудливо, хоча їх все-таки можна відкинути за допомогою грубості й невігластва. Бо рідко буває можливо не припускати дискусії зовсім, і коли вона нарешті виникає, то вірування, не засновані на переконанні, звичайно поступаються найвіддаленішій подобі аргументації. Однак, навіть якщо відкинути таку можливість і припустити, що істинна думка утримується в свідомості міцно, утримується як упередження, як вірування, незалежне від аргументації, і стійке відносно неї, — все одно це не той спосіб, в який розумна істота повинна оволодівати істиною. Це не є знанням істини. Істина, якою опанували таким чином, є не більше, ніж іще одним забобоном, що випадково оформився в слова, які висловлюють істину.

Якщо потрібно культивувати в людях інтелект і здатність до суджень, — а протестанти цього, принаймні, не заперечують, — то на чому ще людина може дієвіше відпрацьовувати ці здатності, як не на речах, які стосуються її настільки, що для неї вважається обов'язковим дотримуватися відносно них якихось думок? Якщо і є щось особливо необхідне для культивації розуміння, то це, без сумніву, вивчення підгрунтя власних думок. Хоч би якої люди дотримувалися думки щодо певних питань, правильна думка відносно яких є найважливішою, вони повинні бути здатні долати принаймні найпоширеніші заперечення проти неї. Але на це можна відповісти: "Нехай їх *навчають* підгрунтям їхніх думок. Із того, що люди ніколи не чують заперечень цим думкам, аж ніяк не випливає, ніби вони повинні просто повторювати їх, наче папуги. Люди, котрі вивчають геометрію, не просто вивчають теореми /46/ напам'ять, але розуміють їх, а також навчаються їх доводити. І було б абсурдно твердити, ніби вони залишаються необізнаними щодо підгрунтя геометричних істин, оскільки ніколи не чути, щоб хтось заперечував їх та намагався довести, що вони хибні". Немає сумніву, що такий спосіб навчання підходить для таких предметів, як математика, де на підтримку хибної відповіді на питання взагалі нічого не можна сказати. Особливість очевидності математичних істин полягає в тому, що там усі аргументи спрямовані в один бік. Там не буває заперечень і відповідей на заперечення. Але відносно будь-якого предмета, де можливі різні думки, визначення істини залежить від порушення рівноваги між двома групами суперечних аргументів. Навіть у природничій філософії завжди існують різні можливі пояснення одних і тих самих фактів, — якась геоцентрична теорія замість геліоцентричної, якийсь флогістон замість кисню, і потрібно довести, чому інша теорія не може бути правильною; і доки цього не доведено, доки ми не розуміємо, як це потрібно доводити, ми не можемо розуміти й підгрунтя нашої думки. Але, коли ми звертаємося до предметів набагато складніших, — до моралі, релігії, політики, соціальних стосунків, до змісту життя, — то три чверті аргументів на користь кожної з думок, що беруть участь у диспуті, полягають у розсіюванні примар, котрі підтримують іншу думку. Найбільший з ораторів античності (коли не брати до уваги ще одного) розповів нам у своїх записах, що він завжди вивчав стан справ свого суперника так само ретельно, якщо не ретельніше, ніж свій власний. Те, що Цицерон практикував як засіб для успіху в судових процесах, необхідне для досягнення істини всім, хто вивчає будь-який предмет. Той, хто знає справу тільки зі свого боку, знає про неї мало. Можливо, він може навести переконливі докази, можливо, ніхто не зможе їх спростувати. Але, якщо він так само не може спростувати докази протилежної сторони, якщо він навіть не знає, в чому вони полягають, то у нього немає підстав віддавати перевагу жодній думці. Для нього розумна позиція полягатиме в утриманні від судження, а якщо він не обмежиться цим, то має або йти слідом за авторитетами, або, подібно до більшості людей світу, пристати до тієї сторони, до якої він відчуває найбільшу емоційну схильність. Також недостатньо, якщо він чутиме аргументи своїх супротивників від власних учителів, коли ці аргументи представлені в їхніх формулюваннях і супроводжуються тим, що вони ж пропонують в якості спростувань. Це не той шлях, котрий може дозволити /47/ людині віддати належне цим аргументам або дозволити їм вступити в повноцінний контакт із власною свідомістю. Людина повинна мати можливість почути їх від осіб, що справді вірять в них, серйозно їх відстоюють і роблять для цього все можливе. Вона повинна знати їх в їхній найправдоподібнішій та найпереконливішій формі, вона повинна відчути на повну силу всі утруднення, які має зустріти й подолати істинний погляд на предмет, інакше вона ніколи насправді не оволодіє істиною в тій мірі, якої та набуває стикаючись з цим утрудненням і долаючи його. Дев'яносто дев'ять із сотні тих, кого називають освіченими людьми, перебувають саме у цьому стані, і це стосується навіть тих, хто може досить дотепно відстоювати свої думки. Їхні висновки бувають правильними, але, попри всі знання цих людей, вони могли б виявитися і хибними. Вони ніколи не ставили себе в розумову позицію тих, хто думає інакше, ніж вони, і не аналізували все те, що можуть сказати ці люди. Отже, вони не знають (в жодному істинному значенні цього слова) тих доктрин, що їх самі сповідують. Вони не знають тієї частини цих доктрин, яка пояснює і виправдовує все інше — міркувань, які доводять, що якийсь факт, котрий, на перший погляд, суперечить іншим фактам, насправді узгоджується з ними; або що з двох позірно однаково сильних доказів, слід віддати перевагу одному й тільки одному. Їм не знайомі усі ті складові істини, які повертають важелі й визначають судження повністю обізнаного розуму, — ці складові відомі лише тим, хто однаково ретельно й неупереджено приділяв увагу обом сторонам, намагаючись побачити аргументи кожної з у найвигіднішому для них світлі. Ця дисципліна є настільки суттєвою для справжнього розуміння моральних і інших людських питань, що якби опонентів загальноважливих істин не існувало, то необхідно було б їх уявити й забезпечити їх найпереконливішими аргументами, які тільки може вигадати наймайстерніший адвокат диявола.

Можна уявити собі супротивника вільної дискусії, який, аби послабити переконливість моїх аргументів, скаже, що для людства взагалі немає необхідності знати й розуміти всі ті речі, які можуть сказати на підтримку або заперечення їхніх думок філософи та теологи. Прості люди не потребують здатності викривати всі огріхи та помилки їхнього дотепного опонента. Достатньо, щоб завжди був хтось здатний на них відповісти, і, таким чином, ніщо, що може ввести в оману недосвідчених людей, не залишиться без спростування. Ці простодушні люди, після того, як їх навчать очевидних основ прищеплюваних їм істин, далі можуть довірити-/48/ся авторитетам і, усвідомлюючи, що у них немає ні знань, ні талантів, щоб долати кожне ускладнення, яке може виникнути, можуть покластися на переконання, що на всі ці ускладнення вже відповіли або можуть відповісти ті, хто спеціально тренувався для вирішення таких питань.

Можна припустити, що такий погляд на предмет — це найбільше, на що можуть претендувати ті, хто найлегше задовольняється подібним рівнем розуміння, що супроводжує віру в істину, але навіть у такому випадку докази на користь вільної дискусії анітрохи не послаблюються. Бо навіть ця доктрина визнає, що людству потрібно мати раціональні підтвердження того, що на всі заперечення надано задовільні відповіді, а як можна надати ці відповіді, якщо не можна висловлювати те, що їх потребує? Або як можна знати, що відповідь задовільна, коли опоненти не мають можливості доводити її незадовільність? Якщо не публіка, то принаймні філософи й теологи, котрі повинні долати відповідні ускладнення, мають знайомитися з цими ускладненнями в тій їх формі, що завдає найбільше клопоту; а це не може бути здійснене, якщо їх не можна вільно формулювати й виставляти в найвигіднішому, яке тільки для них можливе, світлі. Католицька церква має власний підхід до цієї заплутаної проблеми. Вона встановлює значну різницю між тими, кому дозволено приймати її доктрини за переконанням і тими, хто має приймати їх на віру. Насправді ж нікому не дозволено обирати, що саме вони приймають, але представники кліру, принаймні тієї його частини, якій можна цілком довіряти, отримують дозвіл і заохочення до ознайомлення з аргументами опонентів, аби на них відповідати, отже, вони можуть читати єретичні книжки, тоді як мирянам важко отримати подібну можливість, — хіба що за спеціальним дозволом. Такий режим визнає можливість знайомства з позицією супротивника, в якості привілею вчителів, але, відповідно, вживає заходів, щоб решта світу від такого знайомства була убезпечена. Таким чином еліта отримує більшу розумову культуру, хоча і не більшу розумову свободу, ніж дозволено отримати масі. За допомогою такого механізму Католицькій церкві вдається здобути ту розумову перевагу, якої вона потребує для досягнення своїх цілей. Бо, хоча культура без свободи ніколи не призводить до формування ліберальної свідомості, вона може сформувати для своєї справи дотепних адвокатів nisi prius [1].

[1] Юридичний вираз, який означає, що існуючий закон має вважатися чинним, доки не доведено протилежне. *(Прим. перекл.)*

Але в країнах, що сповідують протестантизм, ці засоби відкидаються, бо протестанти, принаймні теоретично, вважають, що кожен повинен сам нести відповідальність за вибір ре-/49/лігії, і не можна перекладати її на вчителів. До того ж нині в світі склалося таке становище, що практично неможливо зробити так, щоб твори, які читають спеціально навчені особи, були недоступними для ненавчених. Якщо вчителі людства мають бути обізнаними в усьому, що їм треба знати, то вільно писатися й публікуватися без обмежень повинне все.

Якби, однак, шкідливий вплив відсутності вільної дискусії, за умови істинності прийнятих думок, обмежувався тим, що люди залишаються необізнаними щодо підгрунтя цих думок, то можна було б подумати, що це зло є не моральним, а інтелектуальним, і воно не впливає на цінність означених думок, наскільки це стосується їхнього впливу на характери. Але факт полягає в тому, що за відсутністю дискусії забувається не лише підгрунтя думок, але занадто часто й сам їхній зміст. Слова, що їх передають, перестають виражати ідеї або виражають лише незначну частину того, для передачі чого вони спочатку вживалися. Замість динамічної концепції і живої віри лишаються лише кілька фраз, які збереглися від механічного зазубрювання; або, якщо й зберігається якась частина значення, — його пуста оболонка, — то тонша сутність все одно втрачається. І той величезний розділ людської історії, що зазнав найбільшого впливу цього явища, не може бути предметом серйозного вивчення та обміркування.

Це явище проілюстровано досвідом майже всіх етичних доктрин і релігійних вчень. Вони всі сповнені змісту й життя для тих, хто їх започатковує і для безпосередніх учнів цих засновників. Їхнє значення відчувається з неослабною силою й, імовірно набуває, навіть повнішого усвідомлення, доки триває боротьба за здобуття цією доктриною або вченням домінування над іншими вченнями. Нарешті вчення або здобуває панівне положення і перетворюється на загальноприйняту думку, або його поступ припиняється; воно зберігає за собою свої здобутки, але поширюватися далі перестає. Коли котрийсь із цих результатів стає очевидним, суперечка з цього предмета вщухає і поступово згасає зовсім. Доктрина посіла своє місце, коли не в якості загальноприйнятої думки, то як думка однієї з дозволених сект або як відгалуження загальноприйнятої думки. Ті, хто її підтримує, вже здебільшого не прийняли, а успадкували її, і ті, хто її сповідує, майже не думають про можливість навернення з цього вчення до котрогось іншого, що віднині відбувається вкрай рідко. Замість бути, — як спочатку, — постійно готовими до того, щоб чи то захищатися від /50/ світу, чи то перетягувати світ на свій бік, носії цієї думки зісковзують у поступливість і намагаються, якщо це тільки вдається, не звертати уваги на аргументи проти свого вчення, так само, як і не турбують інакодумців (якщо такі є) доказами на його користь. Від цього часу, звичайно, можна відраховувати занепад живої сили доктрини. Ми часто чуємо скарги проповідників різних вчень на те, наскільки важко підтримувати в свідомості віруючих живе розуміння номінально визнаної ними істини, як важко добиватися, щоб вона просякала їхні відчуття і дійсно керувала поведінкою. Ніхто не скаржиться на такі складнощі, поки ще триває боротьба вчення за своє існування, — коли навіть найслабші борці знають і відчувають сутність доктрини, за яку вони змагаються, і різницю між нею та іншими вченнями. І протягом цього періоду в житті кожного вчення можна знайти немало осіб, які усвідомили його фундаментальні принципи через усі форми мислення, зважили та обміркували їх в усіх важливих значеннях і повною мірою пережили той вплив на власний характер, який повинна справляти віра в це вчення на тих, хто його всотав. Але, коли воно перетворюється на успадковане вчення й отримується пасивно, а не активно — коли розум уже більше не змушений такою мірою, як спочатку, використовувати свої життєдайні сили для розв'язання завдань, що їх ставить перед ним віра, то виникає все більш помітна тенденція до забування всього, що стосується цієї віри, за винятком гасел, або до нудного і млявого висловлення згоди, — ніби, приймаючи вчення на віру, вони звільняються від необхідності його активного усвідомлення чи перевірки особистим досвідом; далі вчення майже втрачає свій зв'язок із внутрішнім життям людської істоти. Потім доводиться стикатися з випадками, — настільки частими в сучасному світі, що вони майже переважають, — коли вчення перебуває, так би мовити, поза межами свідомості, огрублюючи цю свідомість до такого стану, коли вона вже не сприймає всіх інших впливів, звернених до найблагородніших граней нашої природи. І тоді вся сила вчення спрямовується на те, щоб не дозволити жодному свіжому й живому переконанню проникнути в душу, але саме воно не робить нічого ні для розуму, ні для серця, — лише стоїть над ними вартовим, піклуючись про те, щоб вони залишалися порожніми.

Те, до якої міри доктрини, що за своєю природою здатні справляти на свідомість найглибше враження, можуть перетворювати-/51/ся на мертві вірування, які навіть не усвідомлюються ні через уяву, ні через відчуття, ні через розуміння, добре видно на прикладі того, як більшість віруючих дотримується доктрин християнства. Під християнством я тут розумію те, що визнають за християнство всі церкви й секти — максими й заповіді, які містяться в Новому заповіті. Вони вважаються священними й приймаються в якості законів усіма, хто сповідує християнство. Але навряд чи буде перебільшенням сказати, що на тисячу християн не припадає навіть одного, хто б звертався до цих законів, визначаючи або оцінюючи ними власну індивідуальну поведінку. Норма, до якої звертається кожний, — це звичаї його народу, його класу або його конфесії. Таким чином він має, з одного боку, зібрання етичних максим, що їх, на його думку, якась несхибна мудрість дарувала йому в якості правил, що повинні ним керувати; а з другого боку — підбір повсякденних суджень та практик, які певною мірою узгоджуються з декотрими з цих максим, меншою мірою — з іншими, повністю суперечать ще котримсь, і, в цілому, є компромісом між християнським ученням та інтересами й міркуваннями світського життя. Першій з цих норм він віддає шану, а другим з них насправді керується. Всі християни вірять, що блаженні бідні, і кроткі, і ображені світом; що легше верблюду пройти крізь вушко голки, ніж багатому увійти до царства небесного; що вони не повинні судити, аби і їх не судили; що вони ніколи не повинні клястися; що вони повинні любити ближніх своїх, як себе; що, коли хтось візьме у них сорочку, то вони повинні віддати йому й плаща; що вони не повинні думати про день прийдешній; що, коли вони прагнуть досконалості, то повинні продати все, що мають, і роздати гроші бідним. І, коли вони кажуть, що вірять у ці речі, ці їхні слова не можна вважати нещирими. Вони справді в це вірять, як люди вірять у те, про що вони завжди чують слова палкого схвалення і ніколи — заперечення. Але, якщо говорити про ту живу віру, що керує поведінкою, то вони вірять у ці речі тільки до тієї межі, до якої ті звичайно на них впливають. Ці доктрини, в їхній повній формі, стають у пригоді, лише коли потрібні аргументи проти супротивника у суперечці; і вважається, що людям слід обгрунтовувати ними (коли тільки можливо) ті свої вчинки, які здаються їм гідними схвалення. Але хай-но хтось нагадає їм, що ці максими вимагають безлічі речей, робити які вони ніколи й не думали, то ці люди зарахують того до числа вкрай непопулярних персонажів, котрі удають, ніби вони кращі за інших. Ці доктрини не мають ніякого впливу на пересічних віруючих — вони не є /52/ чинною силою їхньої свідомості. Люди переймаються звичною повагою до їх виголошення, але не почуттями, котрі пов'язували б ці слова з означуваними речами та з силами свідомості, щоб оволодіти останніми й узгодити їх із доктриною. Як тільки справа стосується поведінки, люди шукають якого-небудь пана А чи пана Б, який визначив би для них, наскільки далеко вони мають заходити в своєму підкоренні Христові.

Нині ми можемо бути впевненими, що у ранніх християн справи стояли не так, а зовсім інакше. Якби все було так, як нині, християнство ніколи б не піднялося від положення нікому не відомої секти зневажуваних євреїв до релігії Римської імперії. Коли їхні вороги казали: "Дивіться, як ці християни люблять одне одного," — (малоймовірно, щоб хтось міг зазначити таке тепер), то християни, напевно, набагато живіше відчували зміст свого віровчення, ніж коли-небудь після того. І, ймовірно, саме це є головною причиною того, що християнство в наші дні поширює свої володіння так повільно, і після вісімнадцяти сторіч існування етнічно залишається майже цілком обмежене європейцями та нащадками вихідців з Європи. Навіть із глибоко релігійними людьми, — які дуже серйозно ставляться до постулатів своїх вчень і надають багатьом із них набагато більшого змісту, ніж більшість людей, — звичайно трапляється так, що та частина вчення, яка виявляється в їхній свідомості найбільш активною, була розроблена Кальвіном, Ноксом [1] або ще якоюсь особою, набагато ближчою до них за характером. Висловлювання Христа пасивно співіснують у їхній свідомості з цими доктринами, і навряд чи впливають на них більш суттєво, ніж звичайно діють на людей такі дружні та лагідні слова. Немає сумніву, що існує багато причин, чому доктрини, котрі є особливими ознаками певної секти, зберігають більше життя, ніж спільні для всіх визнаних сект, і чому вчителі докладають більших зусиль для того, щоб їхній зміст залишався живим; але одна з цих причин полягає, напевно, в тому, що відмінні від інших вчення частіше підлягають оспорюванню і їх частіше необхідно захищати від опонентів. Як учителі, так і учні починають засинати на варті, хай-но в полі більше не залишиться ворогів.

[1] Джон Кальвін (1509 — 1564) і Джон Нокс (пом. 1572) — визначні лідери й теологи Протестантської Реформації. *(Прим. перекл.)*

І якщо узагальнити, то те ж саме справедливо і щодо всіх традиційних вчень — як тих, що стосуються життєвої практики та мудрості, так і моральних та релігійних. Всі мови та літератури /53/ сповнені загальних спостережень життя, як відносно того, що воно собою являє, так і відносно того, як себе в ньому поводити — кожен знає ці спостереження, кожен їх повторює чи слухає й погоджується з ними, до них ставляться як до трюїзмів, і все-таки більшість людей дійсно усвідомлює їхнє значення тільки тоді, коли вони набувають для них реальності через досвід — і здебільшого болючий досвід. Як часто, перенісши біль від непередбаченого нещастя чи розчарування, людина пригадує якесь прислів'я, якусь приказку, знайому їй протягом усього життя, але, коли б вона раніше відчувала її значення так, як тепер, то це могло б урятувати її від біди. Справді, в цього є інші причини, ніж відсутність дискусії; існує багато істин, повне значення яких *неможливо* усвідомити, доки це усвідомлення не прийде з особистим досвідом. Але навіть значення таких істин було б зрозуміле набагато краще, а те, що піддалося розумінню, викарбувалося б у пам'яті глибше, коли б людина звикла чути всі "за" і "проти" від тих, хто зрозумів ці істини раніше. Фатальна тенденція полишати роздуми про предмет, як тільки він перестає викликати сумніви, є причиною половини помилок людства. Один із сучасних письменників уже досить багато сказав про "глибокий сон усталеної думки."

Та ви що! — можуть заперечити мені. — Хіба відсутність одностайності є необхідною умовою істинного знання? Хіба для того, аби хтось спромігся зрозуміти істину, необхідно, щоб якась частина людства вперто трималася за помилки? Хіба переконання перестає бути реальним і живим, хай-но воно стає загальноприйнятим, — і хіба жодне твердження не може бути цілком зрозумілим і відчутим, коли воно вже не викликає жодних сумнівів? І якщо людство одностайно приймає істину, то невже істина вмирає в серцях людей? Досі вважалося, що найвищою метою і найкращим досягненням удосконаленого інтелекту має бути дедалі повніше єднання людства на шляху до визнання всіх важливих істин; і невже цей інтелект існує лише доки він не досягає своєї мети? Невже плоди завоювань умирають від самої повноти перемоги?

Я такого не стверджую. З удосконаленням людства кількість доктрин, що більше не підлягають дискутуванню чи сумніву, буде постійно збільшуватися. І процвітання людства можна якоюсь мірою оцінювати за кількістю та врівноваженістю істин, які досягли такого стану, коли їх не піддають сумніву. Поступове зникнення серйозних протиріч із найрізноманітніших питань є однією з необхідних властивостей

консолідації думок — консолідації на-/54/ стільки ж благотворної у випадку істинних думок, наскільки й небезпечно шкідливої, коли думки є хибними. Але, хоча це поступове звуження меж розбіжності між думками є необхідним в обох значеннях цього терміну, будучи водночас неминучим і конче потрібним, ми не зобов’язані з цього висновувати, ніби всі його наслідки мусять бути благотворними. Втрата важливої допомоги розумному та живому сприйняттю істини, яку надає нам необхідність пояснювати її чи захищати від опонентів, хоча й не може переважити блага загального прийняття цієї істини, але помітно знижує його цінність. Зізнаюся, що там, де цієї переваги вже більше немає, я хотів би, щоб вчителі людства спробували знайти їй заміну — який-небудь прийом, що дозволив би зробити протиріччя питання настільки ж реальними для свідомості учня, наскільки це було б у випадку, коли ними тиснув на нього поборник іншої думки, що прагне навернення супротивника у свою віру.

Та замість шукати прийомів для досягнення цієї мети, вони втратили навіть ті, що мали раніше. Діалектика Сократа, чудові приклади якої викладено в діалогах Платона, складалася з прийомів саме такого типу. По суті, ці діалоги являли собою заперечні дискусії з великих питань філософії та життя, з досконалою майстерністю спрямовані на те, щоб переконати будь-кого, хто просто приймає загальні місця загальноприйнятої думки, що він не розуміє предмета — що він ще не осягнув точного значення доктрин, які сповідує; для того, щоб, усвідомивши своє невігластво, він міг стати на шлях набуття сталих переконань, заснованих на ясному розумінні як значення доктрин, так і їхніх підвалин. Схоластичні диспути середніх віків мали трохи схожу мету. Вони були спрямовані на те, щоб домогтися від студента розуміння власної й (що невід’ємно з цим пов’язано) протилежної точок зору, та щоб він міг довести обгрунтованість однієї думки й заперечити іншу. Ці останні суперечки мали один непоправний дефект, який полягав у тому, що вихідні положення, на яких грунтувався диспут, не випливали з логічних міркувань, а походили від авторитетів. І для тренування розуму вони були в усіх відношеннях нижчими за потужну діалектику, що формувала інтелектуальні можливості *Socratic viri* [1], але сучасний розум має набагато більше підстав для вдячності кожному з цих методів, ніж він узагалі схильний визнавати, й сучасні методи освіти не можуть запропонувати нічого, /55/що найменшою мірою могло б замінити те чи те.

[1] "Чоловіки" — учні Сократа. *(Прим. перекл.)*

Особа, котра отримує всю свою освіту від вчителів та книг, навіть якщо вона уникає неминучої спокуси обмежитися простим визубрюванням матеріалу, зовсім не змушена вислуховувати обидві сторони; і, відповідно, навіть серед мислителів знання думки з обох боків виявляється не таким уже й розповсюдженим досягненням; і найслабшою частиною того, що людина звичайно каже на захист своєї думки, є те, що вона вважає за відповідь своїм уявним антагоністам. Нині панує мода зневажати негативну логіку — що відзначає слабкі місця теорії чи помилки практики, не встановлюючи позитивних істин. Такий негативний критицизм справді був би досить неприйнятним у якості кінцевого результату, але в якості засобу для досягнення будь-якого позитивного знання чи гідного своєї назви переконання його неможливо переоцінити. І, доки людей не почнуть знов систематично вчити його використовувати, великих мислителів буде небагато, і в усіх теоретичних сферах, окрім математики та фізики, загальний інтелектуальний рівень залишатиметься низьким. Жодна думка з будь-якого іншого предмета не заслуговує на те, щоб називатися знанням, хіба що настільки, наскільки її носій пройшов (або його змусили пройти) через розумовий процес, котрий вимагав від нього проведення активної суперечки з опонентами. Отже, коли цей процес відсутній, його необхідно і водночас дуже важко відтворити, а коли він постає перед нами спонтанно, уникати його безглуздо, — навіть більш, ніж безглуздо! І коли існують якісь особи, що сперечаються з загальноприйнятою точкою зору або робили б це, коли б їм дозволяв закон чи суспільна думка, то подякуймо ж їм за це, і відкриймо свій розум, щоб послухати їх, і втішмося з того, що існують люди, які роблять для нас те, що інакше нам довелося б створювати для себе самим, прикладаючи до цього набагато більше зусиль, — якщо ми маємо якусь повагу чи до безсумнівності, чи до життєвості наших переконань.

Нам іще залишається поговорити про одну з головних причин, чому розмаїття думок виявляється корисним і залишатиметься таким, доки людство не вступить у стадію інтелектуального прогресу, котра нині здається настільки віддаленою від нас, що ми навіть не можемо й оцінити, коли її буде досягнуто. Досі ми розглянули лише дві можливості: що прийнята думка хибна, а, отже, якась інша думка правильна; або, якщо прийнята думка істинна, то конфлікт із протилежною їй хибною думкою є важливою умо-/56/вою для ясного усвідомлення і глибокого відчуття її істинності. Але існує випадок, поширеніший, ніж ці два: коли доктрини, вступають у конфлікт, і, замість того, щоб одна з них була істинною, а інша — хибною, з’ясовується, що вони поділяють істину між собою, й протилежна точка зору потрібна саме для того, щоб запропонувати решту істини, яка тільки частково втілена в загальноприйнятій доктрині. Популярні точки зору з недоступних фізичним чуттям предметів часто бувають істинними, але рідко або ніколи не являють собою всієї істини. Вони є частками істини, іноді більшими, іноді меншими, але частками перебільшеними, викривленими й відірваними від істини, яка повинна їх супроводжувати та обмежувати. Єретичні думки, з другого боку, звичайно є якимись із цих пригноблених і занедбаних істин, котрі розривають кайдани, що їх стримували, й або шукають примирення з істиною, що міститься в загальноприйнятій точці зору, або повстають проти неї як вороги, висуваючи себе, з подібною ж неприступністю, в якості всієї істини. Останній випадок був досі найбільш розповсюдженим, як і в людській свідомості однобокість завжди була правилом, а багатогранність — винятком. Тому навіть під час революційних зрушень в суспільній думці, разом з піднесенням однієї частини істини, звичайно відбувається занепад іншої її частини. Навіть прогрес, що повинен вести до певного приросту, здебільшого лише замінює одну часткову й неповну істину іншою; і вдосконалення полягає, здебільшого, в тому, що новий уламок істини виявляється необхіднішим і пристосованішим до потреб часу, ніж той, місце якого він займає. За такого часткового характеру панівних точок зору, навіть коли вони грунтуються на істинних підвалинах, кожну думку, котра включає в себе певну частину істини, яку проминає загальна точка зору, слід вважати дорогоцінною, незалежно від того, наскільки багато до цієї істини домішано помилок і плутанини. Жоден тверезий суддя людських стосунків не добачить причин для обурення в тому, що ті люди, які намагаються привернути нашу увагу до істини, яку ми без них прогледіли б, самі не бачать якихось із тих істин, котрі бачимо ми. Він, скоріше, подумає, що доки популярна істина залишається однобокою, вона все-таки більш прийнятна, ніж непопулярна істина, яка мала б таких само однобоких прибічників, котрі, звичайно, виявляються найенергійнішими й зі значною часткою ймовірності можуть привернути інертну увагу публіки до уламків мудрості, котрі вони виголошують так, ніби це і є вся мудрість. /57/

Так у вісімнадцятому сторіччі майже всі освічені люди, і всі неосвічені, котрі їх наслідували, заблукали в замилуванні тим, що називається цивілізацією й дивами сучасної науки, літератури та філософії, і, значно переоцінюючи міру відмінності між людьми нового часу й людьми давнини, тішилися думкою, що вся відмінність є на їхню користь; і з яким благотворним струсом вибухнули в цьому середовищі парадокси Русо, — вибухнули, наче бомби, розпорошуючи компактну масу однобокої точки зору й змушуючи її елементи знов з’єднуватися у кращих формах, сполучаючись з додатковими складовими. Річ не в тому, ніби тогочасні думки були дальші від істини, ніж ідеї Русо, навпаки, вони були ближчі до неї, бо містили в собі більше позитивної істини й набагато менше помилок. Однак доктрина Русо містила значну кількість саме тих істин, яких бракувало популярній точці зору, й вони приєдналися до бурхливого загального потоку тогочасної думки, ставши якраз тим внеском, який залишився в потоці після того, як він заспокоївся. Вища цінність простого життя, виснажливий і деморалізуючий вплив недоладностей і лицемірства штучного суспільства — від часів, коли писав Русо, ці ідеї вже ніколи не зникали з поля зору розвинутого розуму. І з часом вони справлять належний вплив, хоча нині потребують, щоб їх відстоювали так само завзято, як і раніше, і відстоювали справами, бо слова на цю тему вже майже вичерпали свою силу.

І, знов-таки, в політиці стало вже майже банальним твердження, що партія порядку або стабільності та партія прогресу або реформ — обидві є необхідними елементами здорового політичного життя в державі, аж поки одна з них поширить свої розумові здібності до такого ступеня, щоб бути рівною мірою і партією порядку й партією прогресу, котра знатиме й розрізнятиме, що потрібно зберегти, а що відкинути. Корисність кожного з цих типів мислення походить із недоліків іншого, але ще більшою мірою саме опозиція іншого способу утримує кожен з них у межах розуму й здорового глузду. Якби точки зору прихильників аристократії й демократії, приватної власності й рівності, співробітництва й конкуренції, розкошування й помірності, соціальності й індивідуалізму, свободи й дисципліни й усіх інших усталених протилежностей практичного життя не виражалися однаково вільно й не запроваджувалися і не захищалися з однаковим хистом й енергійністю, то обидва ці елементи не мали б змоги здобути їм належне. Один з важелів неодмінно пішов би вгору, а інший вниз. Істина в найважливіших практичних справах життя такою значною мірою /58/ є питанням примирення і сполучення протилежностей, що дуже мало людей мають достатньо потужний і неупереджений розум, щоб здійснити це пристосування так, аби вдалося досягнути наближення до рівноваги, отже, доводиться здійснювати це через посередництво грубого процесу боротьби між супротивниками, що змагаються під ворогуючими знаменами. Якщо стосовно будь-котрого з щойно перелічених мною визначних відкритих питань одна з двох точок зору колись мала більші, ніж інша, підстави вимагати не лише терпимості, але й заохочення і співчуття, то це саме та, якій довелося в певний час, у певному місці бути в меншості. Тобто це має бути та думка, яка у відповідний час представляє занедбані інтереси, той бік людського добробуту, який зазнає небезпеки, що він отримає меншу частку, ніж йому належить. Я усвідомлюю, що в цій країні зовсім немає нетерпимості до різних точок зору відносно більшості з перелічених питань. Я навів їх для того, щоб на прийнятних і численних прикладах показати універсальність того факту, що, за наявного стану людського інтелекту, тільки розмаїття точок зору дає нам шанс на чесну гру на користь усіх граней істини. Коли з’являються особи, що являють собою виняток із зовнішньої одностайності світу з будь-якого питання, то, навіть коли світ правий, завжди існує ймовірність, що інакодумці можуть сказати на свою користь щось гідне того, щоб їх почули, і що істина дещо втратить від їхнього мовчання.

Тут може виникнути заперечення: "Але ж *деякі* із загальноприйнятих принципів, надто ті, що стосуються найвищих і життєво найважливіших питань, є чимось більшим, ніж напівістинами. Християнська мораль, наприклад, являє собою цілковиту істину з даного питання, і, якщо хтось викладає мораль, відмінну від неї, то вона є суцільно хибною". Оскільки на практиці цей випадок є найважливішим, то ніщо не підходить краще для випробування нашої загальної максими. Але, перш ніж стверджувати, чим є або не є християнська мораль, бажано було б вирішити, що саме мається на увазі під християнською мораллю. Якщо йдеться про мораль Нового заповіту, то мені дивно, що хтось, хто черпає свої знання цього предмета з самої тієї книги, може припустити, що її було опубліковано чи призначено в якості повної моральної доктрини. Євангелія завжди посилаються на вже існуючу мораль і обмежують свої настанови тими окремими моментами, де ця мораль потребує виправлення чи заміни чимось ширшим і вищим, що, до того ж, висловлено в найзагальніших термінах, котрі часто неможливо інтерпретувати буквально, і вони скоріше наділені /59/ виразністю поезії та красномовства, ніж законодавчою точністю. І ніколи неможливо було видобути звідти кодекс етичної доктрини не поповнюючи його зі Старого заповіту, тобто з доктрини, справді ретельно розробленої, але в багатьох відношеннях варварської й розрахованої лише на варварів. І св. Павло, відкритий ворог цього юдейського способу тлумачення вчення й доповнення схеми свого Вчителя, так само припускає мораль, що існувала до Христа, а саме грецьку та римську, і його поради християнам значною мірою являють собою компроміс із цією мораллю, — аж до того, що надають явну підтримку рабству. Те, що називається християнською мораллю, — її скоріше варто було б означити терміном теологічна мораль, — не було справою рук Христа чи Апостолів, а має набагато пізніше походження, будучи поступово вибудованим Католицькою церквою перших п’яти сторіч, і хоча ця мораль не була беззастережно прийнята модерністами та протестантами, вони змінили її набагато менше, ніж можна було очікувати. Справді, вони здебільшого обмежилися відкиданням додатків до моральної доктрини, зроблених за часів Середньовіччя, і кожна секта заповнила звільнене місце свіжими додатками, що відповідали її власному характеру та тенденціям. Я буду останнім, хто заперечуватиме, що людство має щиро дякувати цій моралі та її першим учителям, але я не побоюся сказати про цю мораль, що вона в багатьох важливих моментах неповна й однобока, і що, якби не санкціоновані нею почуття й ідеї не зробили свого внеску в формування європейського життя й характеру, то людські стосунки перебували б у набагато гіршому становищі, ніж вони зараз є. Християнська мораль (так звана) має всі характерні риси реакції; вона значною мірою є протестом проти язичництва. Її ідеал скоріше негативний, ніж позитивний; скоріше пасивний, ніж активний; він тяжіє скоріше до невинності, ніж до благородства; до утримання від зла скоріше, ніж до впровадження добра; в його настановах (як уже було сказано) "ти не повинен" надмірно домінує над "ти повинен." У своєму страху перед чуттєвістю ця мораль створила ідола аскетизму, що шляхом компромісу поступово перетворився на ідола легальності. Вона пропонує надію на небеса й загрозу пекла в якості призначених і доцільних мотивів добродійного життя, — і падає, в цьому відношенні, набагато нижче найкращих зразків античності, й сприяє наданню людській моральності значного егоїстичного забарвлення, відриваючи почуття обов’язку кожної людини від інтересів її співгромадян, за винятком випадків, коли в якості мотиву, щоб з ними /60/ рахуватися, їй запропоновано якусь особисту вигоду. Це значною мірою доктрина пасивної покори; вона навіває дух послуху будь-якій встановленій владі, котрій, правда, не слід активно коритися, коли вона велить те, що забороняє релігія, але котрій не можна опиратися, а тим більше повставати проти неї, хоч би як багато зла вона нам скоїла. І в той час, коли в моралі найкращих поганських народів обов’язок перед державою посідає навіть непропорційне місце, зазіхаючи на законні свободи індивіда, в суто християнській етиці це велике коло питань, що стосуються обов’язку, ледве помічене чи визнане. Саме в Корані, а не в Новому заповіті ми можемо прочитати максиму: "Якщо правитель призначає на посаду будь-яку людину, а в його володіннях є інша людина, що більш підходить для цієї посади, то цей правитель вчиняє гріх проти Бога й проти Держави". Те незначне визнання, що його отримала в сучасній моралі ідея обов’язку перед суспільством, має грецькі та римські, а не християнські корені. Так навіть і в моралі приватного життя, — все, що в ній є від великодушності, шляхетності, особистої гідності, навіть чуття честі, — має своїм витоком суто гуманітарну, а не релігійну частину нашої освіти, і ці якості ніколи не могли б розвинутися із тих норм етики, де єдиною явно визнаною цінністю є покора.

Я не більшою мірою, ніж будь-хто, готовий стверджувати, що всі ці вади неминуче притаманні християнській етиці в будь-якому її вияві, який тільки можна уявити, або що всі ті численні атрибути моральної доктрини, котрих вона в собі не містить, не можуть бути з нею узгоджені. Ще меншою мірою я збирався натякати на це на підставі вчень і настанов самого Христа. Я вірю в те, що слова Христа являють собою все те, про що я бачу свідчення, що саме це малося на увазі; що вони не є несумісними з чимось, чого вимагає всеосяжна мораль; що в них можна включити все найкраще, що є в етиці, без більшого насильства над їхньою мовою, ніж було вжито тими, хто намагався вивести з них будь-яку систему поведінки. Але з цим усім цілком узгоджується й віра в те, що вони містять, — і повинні були містити за задумом, — лише частину істини; що багато суттєвих елементів найвищої моральності опинилися серед речей не передбачених і не передбачуваних записаними висловлюваннями засновника християнства, і ці речі були повністю відкинуті системою етики, котру збудувала на фундаменті цих висловлювань християнська церква. А що це так, то я вважаю за величезну помилку вперто намагатися знайти в християнській доктрині повний виклад правил, що ми ними маємо керуватися і які /61/ її автор нібито мав намір санкціонувати й встановити, а не лише запропонувати частково. Я також гадаю, що ця вузька теорія перетворюється на тяжке практичне зло, бо завдає значної шкоди моральному вихованню та навчанню, для сприяння яким нарешті стало докладати зусиль так багато добродіїв. Я дуже побоююся, що намагання сформувати тільки релігійну свідомість і почуття й відкидання тих світських норм (що їм можна дати таку назву за браком кращої), які до цього співіснували з християнською етикою і доповнювали її, переймаючи щось з її духу і надихаючи її чимось своїм, призведе і навіть уже призводить до формування ницого, жалюгідного, рабського типу характеру, котрий, наскільки може, підпорядковує себе тому, що він вважає Вищою Волею, і неспроможний піднестися чи перейнятися почуттям симпатії до концепції Вищого Блага. Я вважаю, що для морального відродження людства пліч-о-пліч з християнською етикою повинні існувати й інші етичні системи, крім тих, які можуть розвинутися із суто християнських джерел; і що християнська система не є винятком із правила, яке полягає в тому, що доки стан людської свідомості не є досконалим, інтереси істини вимагають розмаїття точок зору. Немає жодної необхідності в тому, щоб, переставши ігнорувати моральні істини, які не містяться в християнстві, люди почали ігнорувати ті істини, що в ньому містяться. Коли трапляється таке упередження чи недогляд, то це є суцільним злом; ми не можемо сподіватися, що ми завжди від нього вільні, й повинні ставитися до нього як до ціни, котру ми маємо платити за неоціненне благо. Ми мусимо протестувати проти претензії якоїсь частини істини на повноту; і якщо, в свою чергу, цей реакційний імпульс зробить наш протест теж несправедливим, то така однобокість, як і інша, може викликати прикрість, але з нею доводиться миритися. Якщо християни хочуть навчати невірних бути справедливими до християнства, то й вони самі повинні бути справедливими до невір’я. Істині не піде на користь, якщо хтось закриватиме очі на відомий всім, хто в найзагальніших рисах знайомий з історією літератури, факт, що значна частина найшляхетніших і найцінніших моральних вчень була справою рук людей, котрі не знали про християнську віру, а також людей, котрі були з нею знайомі й від неї відмовилися.

Я не намагаюся довести, ніби необмежене впровадження свободи проголошення всіх можливих думок поклало б кінець шкідливим виявам релігійного й філософського сектантства. Кожна істина, котра здобуває щирих прихильників серед людей вузьких /62/ розумових здібностей, напевно буде стверджуватися, прищеплюватися і навіть втілюватися найрізноманітнішими засобами, — от ніби в світі не існує жодної іншої істини або, принаймні, жодної такої істини, що могла б обмежити чи пом’якшити першу. Я визнаю, що вільна дискусія не може вилікувати тенденцію всіх точок зору перетворюватися на сектантство, — навпаки, вона часто підсилює й загострює цю тенденцію; істина, котру проминули, попри те, що її слід було побачити, зазнає лише ще завзятішого відторгнення через те, що її проголошують особи, які сприймаються як опоненти. Але це зіткнення точок зору справляє свій благотворний вплив не на палкого прибічника однієї з них, а на спокійнішого і не такого зацікавленого спостерігача. Тяжким злом є не шалений конфлікт між частинами істини, а спокійне пригнічення однієї її половини; доки люди мусять слухати обидві сторони, завжди залишається якась надія; і саме коли вони приділяють увагу лише одній з них, помилки грубнуть до стану упереджень, а сама істина перестає справляти вплив істини, зазнаючи перебільшення і тому перетворюючись на фальшивку. І оскільки існує мало властивостей розуму, рідкісніших, ніж суддівський дар, що надає змогу проводити інтелектуальний судовий процес між двома сторонами питання, коли адвокатом представлена тільки одна сторона, то шанси на перемогу істини пропорційно залежать від того, наскільки кожна її сторона, кожна точка зору, котра втілює якийсь із фрагментів істини, не тільки знайде собі адвокатів, але й отримає такий захист, який приверне до себе увагу судді.

Отже, ми визнали, що для розумового добробуту людства (від якого залежать усі інші різновиди добробуту) необхідна свобода думки й свобода висловлення думки, і ця ідея грунтується на чотирьох окремих підвалинах, котрі ми зараз коротко нагадаємо.

По-перше, коли будь-яка точка зору замовчується, то вона цілком може виявитися істиною, — і це все, що ми знаємо напевне. Заперечувати це — означає стверджувати власну несхибність.

По-друге, навіть коли замовчувана думка є хибною, вона може містити, й дуже часто містить, певну долю істини. А що панівна точка зору на будь-яке питання рідко чи й ніколи не являє собою всієї істини, то решта істини має змогу потрапити до нас лише через зіткнення протилежних точок зору.

По-третє, хай навіть загальноприйнята точка зору не лише істинна, а й містить у собі всю істину, але, якщо вона не зазнавала й не зазнає енергійного й щирого заперечення, то сприймається /63/ більшістю з тих, хто її дотримується, у формі упередження, без глибокого розуміння та відчуття її раціонального підгрунтя. І не тільки це, але й — по-четверте — сам зміст доктрини зазнає ризику бути втраченим чи послабленим і позбавленим свого життєдайного впливу на характер та поведінку: догма стає тільки формальним віросповіданням, яке втрачає свій благотворний ефект і лише займає певний інтелектуальний простір, заважаючи ростові будь-якого справжнього й глибокого переконання, заснованого на міркуваннях та особистому досвіді.

Перш ніж полишити питання свободи думки, доречно буде звернути увагу на тих, хто стверджує, ніби вільне висловлення всіх поглядів слід дозволяти за умови, що спосіб висловлювання буде поміркованим і не виходитиме за межі чесної дискусії. Можна багато казати про неможливість визначення того, де саме слід установлювати такі межі. Адже, коли брати за критерій образу, завдану тим, чия думка зазнає нападу, то, я гадаю, досвід свідчить, що така образа завдається в будь-якому випадку, коли напад виявляється разючим та потужним та що кожен опонент, котрий досить сильно притисне своїх супротивників і котрому виявиться важко дати відповідь, — та ще коли він, до того ж, продемонструє будь-яке сильне почуття щодо предмета суперечки, — здасться їм нестриманим опонентом. Але це міркування, хоча воно й важливе з практичної точки зору, є лише складовою частиною фундаментальнішого заперечення. Без сумніву, манера ствердження певного погляду, навіть якщо він істинний, може виявитися дуже спірною і справедливо викликати суворий осуд. Але головні образи такого типу відрізняються тим, що здебільшого неможливо буває висунути якесь звинувачення, якщо тільки винуватець випадково не зраджує себе сам. Найтяжчі звинувачення можуть полягати в тому, що опонент удавався до софістичних прийомів суперечки, замовчував певні елементи справи або хибно інтерпретував протилежну думку. Але все це так часто — і навіть в найтяжчій формі, — абсолютно щиро роблять особи, котрі не вважаються неосвіченими чи некомпетентними (і в багатьох інших випадках вони не заслуговують на те, щоб їх такими вважали), що рідко буває можливо знайти адекватні підстави, аби з чистою совістю затаврувати хибне тлумачення котрогось питання як таке, що заслуговує на моральний осуд, — і ще меншою мірою може дозволити собі втручатися в некоректну поведінку такого типу закон. Зважаючи на те, що звичайно мають на увазі під нестриманою дискусією, а саме: лайку, сарказм, особисті випади й тому подібне, — /64/ осуд таких типів зброї заслуговував би на більшу симпатію, якби хоч колись пропонувалося заборонити їх обом сторонам. Але ми стикаємося лише з бажанням обмежити їх вживання проти пануючих поглядів, а проти тих поглядів, які не переважають в суспільстві, вони не тільки можуть бути вжиті без загального осуду, але, імовірно, здобудуть тому, хто до них вдається, добру славу людини, здатної на щиру завзятість та праведне обурення. Але, хоч би яке зло спричиняли ці методи, найбільших масштабів воно набуває, коли їх використовують проти порівняно беззахисних опонентів. І хоч би яких нечесних переваг здобувала будь-яка точка зору завдяки таким засобам її ствердження, переваги ці майже завжди випадають на долю загальноприйнятих поглядів. Найгірша образа такого типу, котрої можна завдати в процесі полеміки, — це надання носіям протилежної думки тавра поганих і неморальних людей. Особливо відкриті для наклепів такого типу ті, хто дотримується непопулярних точок зору, бо вони здебільшого бувають нечисленними й невпливовими, і ніхто, окрім них, не зацікавлений в тому, щоб відновити справедливість по відношенню до них. Але, за природою цієї справи, в такій зброї відмовлено тим, хто атакує панівні погляди: вони не можуть ужити її без ризику для себе, а коли б вжили, то єдиним результатом було б рикошетне влучання у власні позиції. Взагалі думки, протилежні загальноприйнятим, можуть дійти до слухача лише завдяки зваженому стримуванню мови викладу і вкрай обережному униканню зайвих атак, і носії подібних думок навряд чи колись хоч найменшою мірою відхилялися від такої тактики без того, щоб утратити грунт під ногами, тоді як нестримна лайка з боку носіїв панівної точки зору безсумнівно стримує людей від сповідування протилежних думок і від прислухання до тих, хто їх сповідує. Тож в інтересах істини й справедливості набагато важливіше обмежити використання лайливої мови саме в цьому випадку, ніж в іншому. І, наприклад, якби було потрібно робити вибір, то набагато необхідніш було б стримувати образливі напади на невір’я, ніж на релігію. Очевидно, однак, що обмеження жодної сторони не є справою закону й влади, а суспільна думка має виголошувати свій вирок згідно з обставинами кожної окремої справи — засуджуючи кожного, незалежно від того, до якої сторони суперечки він пристав, якщо в його стилі пропаганди відчувається брак неупередженості чи злість, фанатизм, нетерпимість до чужих поглядів. Але не слід приписувати комусь ці гріхи лише на тій підставі, що відповідна особа займає певну позицію, хай ця позиція з дано-/65/го питання й протилежна нашій. І слід віддавати належну честь кожному, хоч би якої точки зору він дотримувався, у кого вистачає розважливості бачити й чесності стверджувати, що насправді являють собою його опоненти та їхні точки зору, нічого не перебільшуючи, аби їх дискредитувати, й не приховуючи нічого, що свідчить, або може здатися, ніби свідчить, на їхню користь. Це і є справжня моральність публічної дискусії, і якщо навіть її часто порушують, то мені приємно думати, що все-таки існують полемісти, котрі значною мірою її дотримуються, а ще більше таких, хто сумлінно до цього прагне.

Етимологія та історія української мови:

Датчанин: В основі української назви *датчани* лежить долучення староукраїнської книжності до європейського контексту, до грецькомовної і латинськомовної науки. Саме із західних джерел прийшла -т- основи. І коли наші сучасники вживають назв *датський, датчанин*, то, навіть не здогадуючись, ступають по слідах, прокладених півтисячоліття тому предками, які перебували у великій європейській культурній спільноті. (. . .)

ОПИТУВАННЯ ? про ? ФЕМІНАТИВИ

ІЗБОРНИК
Історія України IX-XVIII ст.

Якщо помітили помилку набору на цій сторінці, виділіть ціле слово мишкою та натисніть Ctrl+Enter.